

Nicolina TRUNTE, *Staroslavenska riječ. Gramatika starocrkvenoslavenskoga jezika. Staroslavenski tekstovi. Staroslavensko nasljeđe u Hrvata*. S njemačkoga preveo i predgovorom providio Zvonko PANDŽIĆ. Alfa, Zagreb 2021., 505 str.

Kada se u godinama koje na sveopćoj filološkoj sceni, pa tako i na hrvatskoj, obilježuje s jedne strane znanstveni elitizam, a s druge strane zamiranje povijesnog znanja dostupnog općoj obrazovnoj populaciji (u gimnazijskim i studijskim programima), tada se pojava paleoslavističkoga udžbenika ovakvih gabarita može doživjeti i kao svojevrsna provokacija. Dok se s jedne strane nastavni materijali na hrvatskim sveučilištima sve više i više suzuju, sukladno iz godine u godinu sve reduciranim programima posvećenima dijakronijskoj jezičnoj dimenziji i povijesnim (nacionalnim, identitetskim) kulturološkim sadržajima, nizu raspoloživih paleoslavističkih priručnika pridružuje se ovaj, pisan rukom vrsne njemačke slavistice, jedne od onih stručnjaka koji danas najšire i najintenzivnije poznaju staroslavističku građu i problematiku, pa i njezin golem hrvatski udio. Osim toga, Nicolina Trunte poznata je istodobno u slavistici i po mnogim inovativnim spoznajama, ali i po spremnosti na preispitivanje već desetljećima uvriježenih interpretacija. Takvu kreativnu znanstvenu dimenziju ugradila je i u ovaj udžbenik. Sav uvid u dosadašnje filološke spoznaje dokumentiran je bogatom, iako nužno selektiranom, bibliografijom koja, što je i na prvi pogled neobično, stoji na samom početku knjige, odmah iza predgovora (str. XXXV–LIII). Time je autorica jasno obznanila da znanja koja posreduje, uza svu originalnost u interpretiranju, počivaju na bogatoj paleoslavističkoj tradiciji njezinih prethodnika. Radni joj je vijek bio obilježen nastavom staroslavenskoga jezika na studijima slavistike (Bonn, Köln), što je postupno i dovodilo do oblikovanja nastavnoga materijala podijeljenog u 18 lekcija (poglavlja organiziranih po nastavnom načelu), isprepletenoga – gramatičkoga, paleografskoga i kulturološkoga sadržaja, kako bi se poštovao u nastavi bitan kriterij postupnosti usvajanja znanja i vještina. Isprva je elementarni materijal objavljen na njemačkom jeziku u više izdanja pod naslovom *Словѣньскѣи ѡзыкъ. Ein praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie*.¹⁸ Ubrzo su okupljeni i nastavni sadržaji za drugi svezak, također objavljen u nekoliko

¹⁸ Hartmut Trunte, *Словѣньскѣи ѡзыкъ. Ein praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie. Band 1: Altkirchenslavisch* (Slavistische Beiträge 264, Studienhilfen 1), Verlag Otto Sagner, München 1991. Nastavni je materijal objavljen u pet izdanja, pri čemu je posljednje i dotisnuto 2005.

izdanja.¹⁹ Iskorak prema širim, i latinizmom obilježenim slavističkim okvirima, koji su u nastavi nerijetko stajali postrani, predstavlja monografija: *Slavia Latina. Eine Einführung in die Geschichte der slavischen Sprachen und Literaturen Ostmitteleuropas*.²⁰ Paralelno pak izdanje *Slavia Orthodoxa. Eine Einführung in die Geschichte der slavischen Sprachen und Literaturen Osteuropas mit einem Abriss des Altrömischen* trenutačno je u pripremi. Godine 2018. objavljen je udžbenik prilagođen manjem broju nastavnih sati/lekcija, svega njih 14: *Kirchenslavisch in 14 Lektionen*.²¹ Nabrojani naslovi nužan su kontekst za razumijevanje važnosti hrvatskoga izdanja koje, suprotno mogućem očekivanju, nije puka kompilacija već pripremljenih tema, tek selekcijom i organizacijom prilagođena hrvatskom čitatelju – studentu, istraživaču ili bilo kojem elementarno filološki obučenu laiku. Ovom je prikazu temeljna namjera prikazati strukturu ovoga opsežnog udžbenika staroslavenske riječi, upozoriti moguće čitatelje na njegove posebnosti i sadržajne otklone od dostupnih publikacija iste namjene.

Čitav je udžbenik podijeljen u tri osnovne cjeline u kojima se nalazi po šest poglavlja/lekcija: I. *Gramatika starocrkvenoslavenskoga jezika* (str. 1–108), II. *Starocrkvenoslavenski tekstovi* (str. 109–250), III. *Staroslavensko nasljeđe u Hrvata* (str. 251–455). Prvo poglavlje (str. 1–24) započinje određivanjem posebnog položaja Hrvata u slavenskom svijetu, koji oblikuje svoju državu – kao i ostali južni Slaveni – na prostoru nekadašnjeg Rimskoga carstva. Kao posebnu odliku hrvatskoga kontinuiteta od samoga početka ističe podijeljenost na *Slavia romana* i *Slavia orthodoxa* (Riccardo Picchio). Usporedo donosi se i povijest termina *crkvenoslavenski* u slavistici općenito, u odnosu prema terminu *staroslavenski*, *starobugarski*, te se predočuje etimologiziranje imenice *Slaven*, rekonstruira se njihov raspored u Europi te procjenjuje pod kojim se sve nazivljem spominju u povijesti, pod kakvim su okolnostima bili saveznici s Avarima i sl. Besumnje neslavensko ime Hrvata ne utječe na pitanje

¹⁹ Nikolaos H. Trunte, *Славенскій я'зыкъ. Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie. Band 2: Mittel- und Neukirchenslavisch* (Slavistische Beiträge 370, Studienhilfen 9), Verlag Otto Sagner, München 1998, 2001. Posve novo, dopunjeno izdanje izišlo je kao: Slavistische Beiträge 494, Verlag Otto Sagner, München – Berlin – Washington 2014.

²⁰ Nikolaos H. Trunte, *Slavia Latina. Eine Einführung in die Geschichte der slavischen Sprachen und Literaturen Ostmitteleuropas* (Slavistische Beiträge 482, Studienhilfen 17), München – Berlin 2012.

²¹ Nicolina Trunte, *Kirchenslavisch in 14 Lektionen* (Slavistische Beiträge, Band 507, Studienhilfen, Band 19.), Harrassowitz, Wiesbaden 2018.

njihove pripadnosti slavenskome korpusu. Trunte navodi, kao i u svim drugim primjerima, bogatu literaturu, a detaljnije predočuje one posljednje, kojima udjeljuje znatno povjerenje (prema izvođenju iz iranskoga bili bi Hrvati 'čuvari blaga', kako tvrdi Max Vasmer, odnosno iz alanskoga prema Ranku Matasoviću 'graničari'). Historiografsku složenost brzo zamjenjuje tema dijakronijske, poredbene lingvistike: definira se slavenski jezični univerzum kao dio organizma indoeuropskih jezika, uz kratak osvrt na osnovne promjene s kojima se praslavenske (isprva kao baltoslavenski) izdvojio iz nadređene indoeuropske skupine, te uz navođenje osnovnih promjena koje su vodile od klasičnog praslavenskoga do starocrkvenoslavenskoga kao istočnog južnoslavenskog jezika. Navode se osnovni, najtransparentniji jezični primjeri, ne ulazeći u problematiku, pa se stoga i izbjegava nužnost referiranja na odgovarajuću poredbenojezikoslovnu literaturu. Riječ je o iznimno zgusnutu tekstu, za čije je svladavanje već nužna dobra povijesnofonološka osposobljenost. Ova cjelina obiluje bilješkama, jer autorica na temelju svog predavačkog iskustva lako pretpostavlja pojedinačna pitanja čitatelja odnosno slušatelja predavanja. Izvođenje fonološkog starocrkvenoslavenskog inventara bilo je pretpostavka za priču o nastanku prvoga pisma za ovaj jezik. Vrlo izravno, unatoč povremeno u slavistici živim dvojama oko pitanja koje je slavensko pismo starije, Trunte polazi od glagoljice, koju tretira prije svega kao autorsko pismo, djelo Konstantina-Ćirila. Kao i u svojim znanstvenim raspravama, i ovdje autorica ističe kao osobito važno Konstantinovo iskustvo u poznavanju armenskoga pisma, kao i uopće armenskih povijesnih prilika, a možda i samog armenskoga jezika. Moguće bi bilo, štoviše, da su Konstantin i Metod bili armenskih korijena. Od novina koje se u ovom udžbeniku razlikuju od tradicionalnih, pa i uvriježenih mišljenja o govornoj osnovici prvog slavenskog književnog jezika, nalazimo i mišljenje kako nije uvjerljiva »makedonska teorija« koju su bili utrli još Vatroslav Oblak i Vatroslav Jagić u 19. stoljeću; umjesto toga, uz pomoć rekonstrukcije slovnoga inventara glagoljice, Trunte drži vjerojatnim da je u govornoj podlozi ovoga jezika »dijalekt maloazijske Bitinije«, gdje su obitavale slavenske izbjeglice, dakle u blizini manastira na tamošnjem Olimpu, u kojemu se Konstantin zacijelo pripremao za slavensku misiju. U prilog ovakvu promišljanju Trunte navodi i grafematsko stanje (npr. izbjegavanje obilježavanja palatalnih *l'*, *n'*, *r'*, jer se u istočnobugarskim dijalektima omekšavaju svi suglasnici ispred prednjih samoglasnika). Za razliku od gotovo svih staroslavenskih udžbenika Trunte na samom početku, očigledno iz metodičkih razloga, predočuje isključivo tablicu glagoljskih slova, izbjegava time inicijalno dovođenje u vezu s naknadno stvorenom ćirilicom i s grčkim pismom.

Usuglašava se sa suvremenom glagoljskom paleografijom u tvrdnji da je početno glagoljsko pismo bilo dvolinijsko, dakle majuskulnoga tipa. To je doduše u nesuglasju s usporedno iznesenom tvrdnjom da slova *t* i *š* »vise«, odnosno da su smještene na samom vrhu tako oblikovana retka; nesporazum potječe od uvjerenja da su *Kijevski listići* – gdje je takvo »viseće« stanje očigledno – najstariji sačuvan tekst pisan glagoljicom na meku materijalu (pergamentu). Osobito se pozornost usmjeruje na raskorak između rekonstruiranog postava Konstantinove »praglagoljice« i inventara najstarijih, tzv. kanonskih glagoljičnih tekstova iz 10. odnosno 11. stoljeća. Kroz oblike te prvotne glagoljice očigledno je da Trunte ne rekonstruira njezin početak vodeći se geometrijskom shemom, kako su to bili započeli Olga i Vasil Jončev. Prilagođavanje inventara glagoljice bugarskom/makedonskom stanju bio je proveo – i Trunte smatra – Kliment Ohridski. Obilježavanje slova u transliteraciji i transkripciji razlikuje se od nastavne prakse na hrvatskim sveučilištima (npr. kod oznaka jata, nazala, slova *h*, slova za palatale, digrafa), no – kao i kod svakog alfabetskog praćenja drugoga pismovnog sustava – zahtijeva tek stjecanje navike. Pri kraju prve lekcije stoji i potpoglavlje o političkom kontekstu ćirilometodske misije (koja se razumije puno šire od njezine moravske definicije) te se tumači kao odjek davno započele *reconquiste* od Slavena zauzetih dijelova Rimskoga Carstva, dakle od istočnih grčkih pokrajina i iseljenih Slavena u Bitiniji, pa prema zapadu do Alpa i dalje na sjever, na prostor *Barbaricum*. Jedno je od važnijih pitanja koje Trunte postavlja: zašto je Bizantincima bilo važno ponuditi Slavenima u Moraviji i okolici vlastito pismo za vlastiti jezik, dok su Slavene na svojim prostorima helenizirali? Kao odgovor nadaje se pronalazak moći Svetoga Klementa u Hersonu (danas Sevastopolju) 30. siječnja 861. godine, upravo i potaknuto iz Carigrada kako bi moglo poslužiti u diplomatskoj misiji u Rimu. Trunte osobito ističe tu ranu namjeru Carigrada i dalekosežnu politiku prema Rimu, a s osnovnom svrhom – sprečavanjem obnove franačko-bugarskoga saveza. Patrijarh Focije, idejni začetnik ovog plana, smatra Trunte, nastojao je takvom intervencijom »zabosti klin između Aachena i Rima«, odnosno ponuditi Papi slavenske prostore kojima su vladali Franci (uključujući Ilirik) kao veliku slavensku provinciju. Tako je knez Rastislav naposljetku i dobio biskupa iz Rima (Metoda), kojeg je bio isprva odatle i tražio. Zauzvrat papa se trebao odreći područja u Bugarskoj koja su bila također pripadala Iliriku i gdje je već bilo započelo misionarenje iz Bizanta. Na samom kraju prve lekcije stoji stotinjak crkvenoslavenskih riječi pisanih »izvornom glagoljicom«, te sličan broj riječi transkribiranih latinicom koje bi valjalo ispisati istim tipom glagoljice.

U jezikoslovnom dijelu, u drugoj lekciji (str. 25–38) obrađuju se imenske deklinacije, kontinuitet prema podjeli praindoeuropskih jezika, razlikuje deklinacije »produktivnih« (a-, o-, i-), deklinaciju ličnih zamjenica postavlja uz imeničke deklinacije. Zasebno opisuje zamjениčku paradigmu, tumači njihov odnos prema imeničkim sklonidbama. Od velike su koristi povremene usporedbe sa stanjem u suvremenom hrvatskom jeziku, s upućivanjima i na provedene glasovne promjene, što u praksi svaki nastavnik može dalje obogaćivati. Za razliku od tradicionalnih hrvatskih gramatičkih izdanja redosljed lokativa i instrumentala je zamijenjen, a vokativ stoji na samom kraju. U paradigmama duala nije odmah vidljivo da se nastavci odnose na padežne skupine (N, A, V; G, L, D, I). Pridjevima se u ovoj fazi poduke ne pridaje puno pozornosti, navodi se načelo dvostruke tvorbe određenih oblika. Budući da inzistira na čitanju tekstova u što ranijoj fazi poduke, Trunte započinje ovdje, tek nakon kratka uvoda u raznolikosti glagolskih oblika za prošlo vrijeme, s opisom tvorbe aktivnih participa u prezentu i preteritu. Na kraju gramatičkog dijela lekcije protumačena je jotacija, na sinkronojezičnom planu, uz tumačenje ove pojave kao izoglose među slavenskim jezicima. Nakon vježbe transliteracije iz *Vita Constantini* (u nastavku teksta: VC; s pridruženom analizom oblika i rječnikom) slijedi nastavak tumačenja kulturnopovijesnoga konteksta u kojemu se oblikovala najstarija slavenska pismenost: opće političko stanje u Solunu, ikonmahija, simbolika brojeva u VC, žanr žitja u bizantskoj književnosti. Na samome kraju zadana je zadaća dekliniranja desetak imenica ispisanih rekonstruiranom izvornom glagoljicom.

U trećoj lekciji (str. 39–53) najzastupljenije su teme iz drugoga plana: imenske *u*-osnove (osobito zanimljive zbog svojih prežitaka u suvremenom hrvatskome kroz tzv. dugu množinu, lokativni nastavak u m. i sr. rodu; *v*-deklinacija također je svrstana u ovaj niz iako ima vokalno podrijetlo), suglasničke osnove, meka (II.) zamjениčka deklinacija, III. zamjениčka deklinacija (*кѣъъ, kaja, koje*), sklonidba određenih pridjeva i aktivnih participa. Istoj lekciji pripada i prikaz tvorbe *l*-participa, te opisna, složeno tvorena vremena (perfekt, pluskvamperfekt, kondicional). Vježba transliteracije i analize ovaj put je ulomak o gubitku sokola iz VC; kao i svugdje drugdje Trunte analizira riječ po riječ, gramatičkih ih određujući, te donoseći opaske o njihovu podrijetlu (kod posuđenica, osobito na vezu s grčkim, latinskim, gotskim). Povijesnim sadržajem o relevantnosti teologije Grgura Nazijanskog za Konstantinovu biografiju, nastavkom priče o ikonoklazmu (u svjetlu odnosa sa Zapadom). Zadaćom se potiču gramatičke preoblike prema napucima (npr. uporaba participa).

Tek u četvrtoj lekciji (str. 54–73) slijedi opći pristup glagolima s pregledom kategorija i punim popisom oblika i njihove tvorbene osnove (infinitivne ili prezentske). Polazište za razvrstavanje po razredima razdioba je Augusta Leskiena. Želja za što boljim, jezgrovitijim, strukturalnim tumačenjem, dovela je Trunte do preciznog izvođenja infinitivnih osnova prema tvorbenim osnovama (labijalne, dentalne, *r*-osnove, nazalne, sibilantne). Sada temeljito predočava tvorbu aorista, gdje se opredjeljuje za terminologiju »korijenski aorist«. Kriterij učestalosti uporabe dovodi zatim do opisa tvorbe prezenta i imperfekta. Unatoč želji za jezgrovitošću očigledna je i namjera da se opiše što veći broj primjera, uključujući i iznimke, pogotovo na fonološkom planu. Izdvajaju se i »nepravilni glagoli«, posebno *byti* (u 3. lekciji) te u četvrtoj *dati* i *hotěti* (uz prikaz tvorbe svih oblika). Iz deklinacijskog dijela gramatike ovamo uvrštava i paradigmu »IV. zamjeničke deklinacije« (koja slijedi pridjevsku ili imeničko-pridjevsku sklonidbu), te opis tvorbe posvojnih pridjeva. Kodikološko-paleografski udio predstavlja ovdje kratak osvrt na uporabu kratica, navodi ovdje samo kontrakcije *nomina sacra* (najčešće primjere glagoljicom), tumačenje Ludwiga Traubea o dubinskom tradiranju hebrejskoga običaja pisanja Božje riječi. Korisno bi bilo, upravo zbog tamošnje iscrpnosti primjera uputiti na najtemeljitiji dosad opis kraćenja u (staro)crkvenoslavenskim tekstovima Ute Sill. Za analizu je ponuđen ulomak o Konstantinovu studiju iz VC, a od kulturoloških informacija donosi se prikaz okolnosti u Carigradu upravo u to doba Konstantinove mladosti, stanje tadašnje znanosti i crkvene politike (Lava Filozofa, Focija i dr.), tumače se osnovni vanjskopolitički odnosi Carigrada s bližim i daljim susjedima. Zadaća je izvođenje priloženih glagola u infinitivu u tražene oblike, te prijevod razmjerno velikog odlomka: svakako primjerena tek najspremnijim studentima.

Tvorba imperativa, futura, preostalih nepravilnih glagola (*jasti*, *věděti*, *jьměti*, *jiti*), komparativa (u određenu i neodređenu obliku) – starijeg i mlađeg te supletivnog tipa, popis izvornih i izvedenih priloga, opis posebnosti tvorbe »rednih brojevnih riječi« slijede u petoj lekciji (str. 74–89). Ovdje je prvi put uvršten i sintaktički dio gramatike: opis uporabe padeža – genitiva, akuzativa i lokativa sa specijalizacijama, uz pomoć termina latinske gramatike (*genitivus partitivus*, *genitivus possessivus* itd.), te osnove oblikovanja jednostavne i upitne rečenice. Nakon već uobičajene analitičke opreme ulomka iz VC (o Konstantinovu odabiru između karijere i zvanja) slijedi tek kratak ekskurs o logotetu Teoktistu i njegovu položaju na carskom dvoru. Na posebnosti bizantskih običaja upućuje poglavlje o zaredivanju, striženju kose i sl. Zadaća se odnosi na izlučivanje sličnih ili različitih tvorbenih oblika, s obzirom na upo-

rabu istog nastavka a različitih oblika, na zamjenjive oblike istoga korijena, lako zamjenjive riječce, a pridružene su i upute za pomoć u prijevodu jednog teksta na hrvatskome na starocrkvenoslavenski.

Nakon preostalih tema iz morfologije (pasivni participi, izvođenje glagolskih imenica; posebnosti oblikovanja i deklinacije rednih brojevnih riječi), sintaktičke teme – koje su se i inače u staroslavensku gramatiku najsporije uvrštavale i razrađivale – sada dominiraju: opisuje se uporaba dativa, instrumentalna i vokativa, a čak nekoliko stranica obuhvaća predložje tipova rečeničnog vezivanja – paratakse (s popisom parataktičnih veznika i njihovim prijevodom), hipotakse (s hipotaktičnim veznicima) te složenih (sintetičkih) rečeničnih konstrukcija. Nakon vježbe latiničkog prijepisa glagoljskog ulomka iz VC o »moravijskom poslanstvu« s pridruženim gramatičkim komentarima slijedi ovaj put vrlo kratak ekskurs o rekonstruiranju položaja »Moravije« koja se spominje u povijesnim ćirilometodskim izvorima. Namjerno se ne koristi termin *Moravska* kako bi se izbjegla tradicionalna interpretacija. Riječ je o jednom od ključnih problema *Cyrillomethodiane*, koji su još početkom 19. st postavili Jernej Kopitar i Friedrich Blumberger, odustajući od identificiranja te povijesne Moravije s Velikom Moravskom. Tu je hipotezu ponovno oživio Imre Boba 1971., te snažno 1995. i 1996. podupro i razvio Martin Eggers. Uz samu Nicolinu Trunte koja je u svojim radovima ponudila etimološke argumente, navode se i vojnopovijesne potkrepe koje je isticao Charles R. Bowlus, pa se naposljetku tvrdi da je stara hipoteza o Velikoj Moravskoj »raskrinkana kao mit«. U suvremenoj znanosti podrazumijevalo bi se da je Rastislavova Moravska bila u svakom slučaju istočnije smještena negoli današnja Moravska u Češkoj Republici.

Gramatičke starocrkvenoslavenske teme iscrpljene su sa šestom lekcijom (str. 90–108). U sedmoj lekciji (str. 111–133), kojom otpočinje drugi dio knjige nazvan *Starocrkvenoslavenski tekstovi*, usredotočuje se autor na zabilježenost i rekonstrukciju povijesnih okolnosti u kojima se provodi i okončava ćirilometodska misija. Polazi od opće prakse na franačkom prostoru, još od *Admonitio generalis* Karla Velikoga (789.), zahtjevu da klerici svojoj pastvi moraju ispravno tumačiti Vjeronanje i Očenaš, dakle na pučkome jeziku. O kontinuitetu takve prakse svjedoče znameniti *Brižinski spomenici*. Kada piše o »trojezičnoj herezi« koja je uz latinski i grčki pretpostavljala i svetost hebrejskoga jezika, Trunte upozorava na to da je zapravo riječ o sirijskome jeziku kao liturgijskome (dok hebrejski to nije sam po sebi mogao biti). I Metodova nadbiskupska pozicija, kao i položaj njegove stolice u Sirmiju, tumači se s obzirom na odnose među tadašnjim franačkim biskupima. Premda

ne potkrepljuje svaki podatak bogatom literaturom, neke osobito rado problematizira, npr. umjesto učestale tvrdnje o zatočivanju Metoda u Ellwangenu, navodi kao veću vjerojatnost da je to bilo na otoku Reichenauu na Bodenskom jezeru. Od dosad neisticanih povijesnih podataka osobito je zanimljiv onaj o tome kako je Sveti Gerard (Gellért), biskup Čanada (danas na samome mađarskom jugoistoku), još oko 1030. upozoravao na djelovanje »*methodianistae*« u svojoj biskupiji. Premda bi mnogi udžbenici staroslavenskoga počeli od sociolingvističke definicije starocrkvenoslavenskoga jezika kao svojevrsnog jezika-konstrukta s uporištem u govornoj osnovici, Trunte ovu temu dotiče tek nakon gramatičkog opisa. Još od Leskiena drži se da je sačuvan korpus (kanon) starocrkvenoslavenskih tekstova zapravo baza iz koje se izvodi jezik. Kako je popis slavenskih glagoljičnih i ćiriličnih tekstova 11. stoljeća širi od kanona, Leskien je definirao koje jezične osobine o tome odlučuju (refleksi žd i št praslavenskih skupina *dj i *tj, pisanje jata i skupine ja jednim znakom, nemiješanje nazalnih samoglasnika). Ti su kriteriji zasigurno nesavršeni, pa ih Trunte ipak elastizira, oslanjajući se na ipak uvriježenu praksu da se i *Kijevski listići* (unatoč refleksima c i z) iz 10. stoljeća također tretiraju kao kanon, štoviše njegovim najstarijim dijelom. Kao što je Nikolaj Durnovo i nadalje probijao granice uvrštavajući u kanon i neke druge ruske tekstove 11. stoljeća, tako je učinila ovdje i Trunte. Odredila je ovdje »prošireni kanon starocrkvenoslavenskoga« kojemu bi pripadali: *Ostromirovo evanđelje* i *Reimski evanđelistar* i *Novgorodski psaltir*, *Prva stranica Kijevskih listića*, *Psalterium Demetrii Sinaïtici*, *Praški listići*, *Budimpeštanski fragment*, *Pogodinski fragment* i dr. Uz svaki od pedesetak naslova stoji pretpostavljeno datiranje i mjesto nastanka. Zapažamo da je – sukladno suvremenim tumačenjima (Miklas i dr.) nastanak *Dimitrijeva psaltira* postavljen u Duklju, *Sinajskoga psaltira* u – Hrvatsku, *Prve stranice Kijevskih listića* također u Duklju, *Kijevskih listića* (pod uvjetom da su autentični spomenik) u – Panoniju, *Kločeva glagoljaša* – u Hrvatsku (doduše ovdje stoji i postavljen upitnik), *Budimpeštanskoga fragmenta* – u Hrvatsku itd. Spomenike razvrstava po književnim (tekstnim) vrstama te svakoj podrobnije tumači sastav i funkciju. U posebnom potpoglavlju navode se osnovne jezične promjene koje se u starocrkvenoslavenskim tekstovima mogu zamijetiti s obzirom na protok vremena; tretira se ovdje ovaj jezični idiom kao strukturirani živi organizam, ne tek kao konstrukt utemeljen na govornoj osnovici. Prevladava zapažanje fonoloških promjena (podjela jerova na one u jaku ili slabu položaju, vokalizacija odnosno reduciranje), ali navodi se i važna morfološka promjena: prijelaz od načela osnove k načelu roda u deklinacijama. S prikazom povijesnih okolnosti u Bugarskoj

nakon Metodove smrti (885), osnivanjem i trajanjem tzv. Preslavske škole, otvara se i pitanje nastanka ćirilice. Još se analizira uskrсни odlomak iz *Assemanijeva evanđelja* (računalnim fontom prilagođenom ovom spomeniku) te početak Markova evanđelja iz *Zografskog evanđelja* itd. Posebna se sposobnost usmjeruje okolnostima na Sinaju gdje je pronađen značajan broj starih slavenskih rukopisa, opisu pronalaska *Zografskog* i *Assemanijeva evanđelja*, te se napominju prvi izdavači kritičkih izdanja ovih rukopisa. U vrijeme kada Franjo Rački objavljuje ovaj spomenik pisan izrazito oblom glagoljicom, takav je tip glagoljice zapravo još nepoznat (nasuprot poznatoj hrvatskoj glagoljici poznatoj ponajviše iz kasnijih ranonovovjekovnih Propagandinih izdanja), te se stoga smatrao – svojevrsnim tajnopisom.

S ćirilicom se prvi put susrećemo tek u 8. lekciji (str. 134–155), nakon što su već usvojene jezične osnove i protumačene okolnosti nastanka prvih koraka slavenske pismenosti. Trunte smjelo zanemaruje u podučavanju važno načelo pristupa »od poznatoga prema nepoznatome«, odnosno od bliskije ćirilice (po znatnom poklapanju s poznatim starogrčkim alfabetom) preko slova sličnih s glagoljicom (za posebne slavenske glasove) pa do onih posve neobičnih, posve različitih od nacрта grčkih slova. Nicolini Trunte važnija je znanstvena kronologija nego metodologija; uostalom ona je cijelo vrijeme svjesna visoke filološke spremnosti svojih studenata. Nakon prikaza stanja na preslavskom dvoru gdje se sve više preferiraju grčki uzori nego originalni slavenski alfabet, pa se u grčku bazu uvrštavaju glagoljska slova za one starocrkvenoslavenske glasove kojih u grčkome nije bilo, uslijedio je popis osnovnih sačuvanih epigrafa koji sežu do 9. st. Veća težina izvedbe glagoljskih slova u kamenu teško da može biti uvjerljivo »opravdanje« zašto je i u Makedoniji sačuvano više ćiriličnih epigrafa nego tek jedan glagoljični (u Svetom Naumu). Trunte prilično odlučno otklanja mogućnost da su se i Srbi u tim prvim stoljećima svoje pismenosti koristili glagoljicom; primjere koji su pronađeni posljednjih desetljeća (a koje je bio nabrojio Đorđe Trifunović) smatra manje-više sporadičnima. Tek ako bi se pristalo da se i stara dukljanska pismenost (dakle prije zauzimanja Nemanjića) tretira kao srpska – takva bi se vrlo široko zacrtana koncepcija veze nacije i pojedinih korpusa pisanih spomenika mogla uzeti u obzir. Na ćirilicu je, tvrdi se, na prostoru *Slavia latina* djelovao morfološki utjecaj latinice, pa je takva zapadna ćirilica u obrnutom smjeru utjecala na onu istočnu (u *Slavia orthodoxa*). Slijedi iscrpna tablica ćiriličnih slova koju prate stupci s grčkom »carigradskom majuskulom« (uz istaknuta stara glagoljična slova na »nepopunjenim« mjestima), moderna grčka slova (majuskula i minuskula), knjiška ćirilica, epigrafska ćirilica, »graždanka«, latinička transkripci-

ja ćirilice, te stupac s brojevnim vrijednostima slova. U bilješkama temeljito se komentiraju znakovi u svim stupcima, s upozorenjima na posebnosti u suvremenim slavenskim ćirilničnim alfabetima. Slijedi popis razlika u inventaru između glagoljice i ćirilice, osobito razlike u azbučnom redosljedju, te opis iskoraka ćirilničnog inventara od fonološkoga prema fonetskom načelu, npr. kod bilježenja prejetiranih vokala (dodali bismo i razvoj grafetičkih funkcija gdje se obilježuju posebnosti vizualnog pozicioniranja nekih slova), što sve dakako dovodi do umnožavanja slovnih znakova. Upozorava Trunte na znatne razlike u inventaru između pojedinih rukopisa, te na različitu ortografiju (npr. na planu kraćenja ističe apostrof koji sugerira ispuštanje slova, najčešće fonološki »praznih«). Kao uzori za suspendiranje, a i za kraćenja ligaturama, u ćirilničnim tekstovima navode se latinski uzori, no nažalost to povezivanje s latiničkom praksom ostaje nedorečeno. Uporaba ostalih dijakritičkih znakova i interpunkcije pregledno je i kratko predočena. Od povijesnih tema ovdje stoji i pregled političkog stanja u staroj bugarskoj državi, a i još dublja povijest Bugara (npr. složen odnos prema Bizantu), da bi se mogao razumjeti doček Metodovih učenika i prihvaćanje njihova jezičnog programa, a istodobno i prilagodbu, reformiranje grčke uncijale prema tome jeziku. Za primjereno datiranje vrlo je važno razumjeti posebnosti i varijante kršćanskoga računanja vremena, sa svim dubiozama koje pritom postoje. Kraj lekcije zauzima popis najstarijih ćirilničnih epigrafa (u dvije skupine – datiranih i nedatiranih), među kojima su i oni nedavno pronađeni, a o kojima se nerijetko pisalo u teže dostupnim publikacijama (*Grafit iz Preslavske okrugle crkve*, *Grobni natpis Turdora iz Preslava*, *Mostičev natpis*, *Samuilov natpis* i dr.). Tu su i kvalitetne fotografije nekoliko takvih spomenika uz prijepis prilagođenim fontom, s rječnikom i komentarima o fonologiji i podrijetlu karakterističnih oblika. Osobito je zanimljiv *Presijanov natpis* iz istočne Slovačke (odnosno tadašnje Ugarske) iz 11. stoljeća, koji dosad nije stajao u preglednoj paleoslavističkoj literaturi (prvi ga je uvjerljivo pročitao Vojtěch Tkdličík 1983).

Kroz devetu lekciju (str. 156–178) nastavlja se bugarska paleoslavistička priča (osnove tamošnje crkvene povijesti, središta pismenosti kod Bugara). O procesu zamjene glagoljice ćirilicom piše da se zacijelio odvio nešto kasnije nego što se dosad pretpostavljalo, krajem 10. stoljeća. Kao mogućeg stvaratelja ćirilice i Trunte, kao i Grigorij A. Iljinski, Antonios E. Tachiaos, smatra da je to mogao biti jedan od Metodovih učenika koji su nakon prodaje u Veneciji preko Carigrada dospjeli do Preslava, ali tijekom kasnijih desetljeća svoga života. Nema nikakve sumnje, tvrdi se i u ovoj knjizi, da je glagoljica u Bugarskoj također isprva intenzivno živjela. Tek od 921. godine moglo bi se govoriti

o usporednom postojanju oba pisma, s time da je glagoljica još dugo i na istoku Bugarske zadržavala uporabu u svakodnevnom životu. Širenje ćirilice prema zapadu motivirano bi bilo bijegom bogumilskih propovjednika pod Komnenima sve do Srbije, Bosne i Dalmacije. Slijedeći Mošina, Trunte također tvrdi da su Komneni od kraja 11. do sredine 12. stoljeća, sustavno uništavali slavensku crkvenu pismenost, te da se ona – ovaj put u pravoslavnom okruženju – iznova pojavila na balkanskom prostoru tek nakon ponovne uspostave Bugarskoga Carstva 1185. godine. U posebnom potpoglavlju razvrstavaju se žanrovi starocrkvenoslavenske književnosti, na temelju usporedbi s presjekom grčkog nasljeđa. Tek se pri kraju ove cjeline jasnije tumači odnos starocrkvenoslavenskoga prema starobugarskom jeziku; u svojoj ranoj znanstvenoj fazi Trunte ih zapravo identificira i napominje da se daljnji razvoj bugarskog jezika (pogotovo »srednjobugarskoga«) udaljuje od konzerviranog starocrkvenoslavenskoga jezika. Tek nakon oko 1200. godine uslijedio bi utjecaj mlađih bugarskih jezičnih osobina, uključujući »balkanizaciju«, na njegovu matricu. Precizno se nabraju te naslojene osobine u kasnocrkvenoslavenskom, na fonološkom i morfološkom planu. S pozicije razumijevanja uvriježenog raskoraka između genetičkog razvoja jezičnih idioma i konzervativnih uporišta književnog jezika ovo je poglavlje vrlo korisno i svakom kroatistu. Potkraj lekcije slijede ulomci iz osnovnih ćiriličnih knjiga starocrkvenoslavenskoga kanona – *Vatikanskog palimpsesta*, *Savine knjige*, *Eninskog apostola*, *Suprasalskog zbornika* – s uobičajeno bogatom aparaturom.

Tema hrvatske crkvenoslavenske tradicije opširno se otvara desetom lekcijom (str. 179–203). Trunte se priklanja Eggersu i Bobu mišljenjem da su i Hrvatska i Srbija od samoga početka mogle biti cilj ćirilometodske misije. Razlikuje političke okolnosti na hrvatskome sjeveru i jugu, odnosno svu složenost odnosa vladajućih Franaka odnosno Bizanta. Podsjeća na interpretaciju Konstantina Porfirogeneta da su slavenske izbjeglice napustile taj prostor nakon mađarske uspostave vlasti, najkasnije 895., a to bi moglo značiti i da su dospjele u Hrvatsku, na njezin panonski dio, te da su pritom donijele ovamo i crkvenoslavensku liturgiju (Trunte napominje da je u 10. stoljeću Mađarska naginjala istočnoj crkvi). Neki izvori upućuju da je još 880. u Bosnu uvedeno crkvenoslavensko bogoslužje, s dopuštenjem pape Ivana VIII. Poznata je iz mlađeg *Naumova žitja* (doduše nekanoniziranoga u historiografiji) tvrdnja o boravku Konstantina i Metoda u Dalmaciji, i to prije putovanja u Rim 867. godine. Najpoznatija indikacija o proširenosti crkvenoslavenske baštine hrvatskim prostorima svakako je opaska o proširenoj »Metodovoj doktrini« u pismu pape Ivana X. zahumskom knezu Mihovilu/Mihajlu Viševiću. Trunte

potom nabraja najstarije hrvatske pergamentske zapise. Za *Kločev glagoljaš*, tvrdi, nije moguće sigurno utvrditi hrvatsko podrijetlo; to je – tvrdi – prvi put moguće za *Bečke listiće*, a i za *Budimpeštanski ulomak*. *Psalterium Demetrii Sinaitici* vjerojatno bi podrijetlom bio vezan za hrvatski prostor, po poklapanju nekih tamošnjih paleografskih osobina s *Bečkim listićima*, *Kločevim glagoljašem* i *Grškovićevim ulomkom*. Ovu bi temu svakako trebalo još razraditi, jer npr. *Bečke listiće* odlikuje čvrsto usmjerenje prema slovnoj koordinaciji što izravno vodi do oblikovanja tzv. uglate glagoljice, čiji se smještaj vezuje isključivo za hrvatski sjeverni primorski pojas (dok ostali nabrojani spomenici upućuju na gotovo krajnji jug, na prostor tzv. istočnoga krila hrvatskoga glagoljaštva). Nakon jezgrovitog pregleda okolnosti oblikovanja prve hrvatske države između Rima i Bizanta (sve do Dmitra Zvonimira krajem 11. st.) i kratka osvrt na slavensku liturgiju u tom povijesnom kontekstu, slijedi prikaz odnosa osnovnih zapadnojužnoslavenskih i istočnojužnoslavenskih jezičnih osobina, što i jest preduvjet za razumijevanje hrvatskog tipa crkvenoslavenskoga jezika, koji ujedinjuje osobine obiju južnoslavenskih jezičnih grana. Trunte na ovome mjestu jasno ističe suvremeni slavistički stav prema podjeli književnih jezika na južnoslavenskom prostoru: čvrsto podupire sociolingvistički pristup nomenklaturi, dok genetsku povezanost standarda utemeljenih na štokavskom narječju smatra, dakako, vrlo relevantnom, no u dijalektološkom, odnosno genetskolingvističkom smislu. Pregledan i iscrpan popis razlika, fonoloških i morfoloških, vrlo je važan za razumijevanje hrvatskih jezičnih varijeteta u kojima se preklapaju narječja (zapadnoga utemeljenja) i crkvenoslavenski (koji je po svojoj prirodi istočnojužnoslavenske jezične osnovice), a i za činjenicu da se upravo u štokavskome inovacije najbrže razvijaju. O kronologiji razvoja prajezika i postupnog izdvajanja (pra)narječja ovdje ne doznajemo mnogo (iako je to ključno za razmatranje njihove strukturalne povezanosti), što zasigurno potječe od temeljne namjene udžbenika – da bude oslonac u čitanju tekstova. Da su zemljovid i pridruženi, bilo bi to iznimno korisno, osobito kod pregleda općih povijesnih okolnosti, i pri opisu razmjesta (pra)narječja kroz srednji vijek (slovenskoga, kajkavskoga, čakavskoga, štokavskoga).

Podjela zapadnih južnoslavenskih jezika prema refleksu jata zapravo ni u kojem pogledu nije relevantna; srpski jezik, naprimjer, ima svoj i ekavski i ijekavski vid. Prvo slijedi kratak pregled fonoloških i morfoloških osobina ranoga hrvatskoga crkvenoslavenskoga, za koji se tvrdi da se bazira na čakavskom naslojavanju na crkvenoslavenski. Zato nije posve jasno zašto se navodi jedan natpis iz Bijeloga Polja (humskoga kneza Miroslava) s kraja 12. st., gdje je pri puta zabilježen vokaliziran poluvokal kao *a*. Navode se i neki primjeri

iz *Kločeva glagoljaša* iako njegova veza s čakavskim naslojavanjem nije potvrđena. Predočuje se i raščlanjuje izbor iz tih tekstova (*Kločeva glagoljaša*, *Dimitrijeva psaltira*, *Bečkih listića*, *Budimpeštanskoga ulomka*, *Grškovičeva odlomka*; ostaje neprotumačeno zašto su s popisa izostali *Mihanovićev odlomak*, *Splitski odlomak* i dr.), od kojih je pouzdanija povezanost s čakavskim prostorom tek kod *Bečkih listića*.

Jedanaesta lekcija (str. 204–224) posvećena je putu crkvenoslavenskoga jezika na sjever, prema Rusima, već u 10. stoljeću (možda i na njegovu početku), kako ćirilčnih, tako i glagoljičnih tekstova. Trunte ovdje spominje podjelu slavenskih jezika prema kojoj bi se sjevernoslavenska zajednica jezika tretirala kao posebna cjelina iz koje su se postupno izdvojili istočnoslavenski i zapadnoslavenski. Nažalost, kod ovih dijakronijskojezičnih tema – koje stoje nasuprot dominantnom tumačenju da su južnoslavenski i istočnoslavenski jezici bili duže u zajedništvu, odnosno da se zapadna skupina slavenskih jezika prva izdvojila iz praslavenskoga – ne nalazimo reference u literaturi, poželjne i u udžbeničkoj literaturi kad je riječ o neusuglašenostima, iako bi takvo što dobro došlo. Popis osobina te opsežne istočno-južnoslavenske skupine jezika dovodi se u vezu s osobinama južnoslavenskih jezika, što zapravo podrazumijeva prepoznavanje njihovih izoglosa te isticanje osobina južnoslavenskih jezika (u odnosu na istočnoslavenske jezike). Slijedi povijesno-kulturološki osvrt na Kijevsku Rus, pokršćavanje tamošnjih prostora te širenje različitih utjecaja s tog područja na okolna slavenske krajeve. Razmatra se i odnos starocrkvenoslavenskoga prema staroistočnoslavenskom te njihova strukturalnog podudaranja: navodi se usporodni popis osobina, posebno (orto)grafijskih, fonoloških i morfoloških, ali i podaci o recepciji pojedinih dijalektnih crta. Svima koji se susreću s nekanonskim crkvenoslavenskim tekstovima iz 11. st. ovo je poglavlje od ključne važnosti. Predočeni su i analizi podvrgnuti ulomci iz *Novgorodskog psaltira* (prvi put znanosti obznanjenog tek 2001.), znamenitog *Ostromirova evanđelja* (prve datirane ćirilčne knjige), *Izbornika* iz 1076.

Crkvenoslavenskoj tradiciji kod zapadnih Slavena te na štokavskome prostoru (politički razdijeljenom) posvećena je 12. lekcija (str. 225–249). U oči upada vrlo malen prostor posvećen zapadnim Slavenima; Trunte se priklanja zadnjih desetljeća sumnji u proširenost rane ćirilometodske baštine među zapadnim Slavenima. Taj prostor naziva »periferijom«, nipošto središtem kako se to predočuje u tradicionalnoj literaturi. Bez puno zadržki priklanja se mišljenju Josipa Hamma da su *Kijevski listići* krivotvorina iz 19. stoljeća. Ako bi i bili dio kanona, prije bi im se podrijetlo trebalo postaviti u Panoniju. Znamenite *Praške odlomke*, istočnoga obreda, Trunte povezuje također s

Panonijom, gdje se Sveti Prokop – prema jednom latinskom izvoru – naučio ckrvenoslavenskom jeziku. Većina lekcije posvećena je preostatku južnoslavenskog prostora, istočno od hrvatske države i zapadno od Bugarske. Osim što je obilježen štokavskim narječjem koje je ulazilo u različite kombinacije s crkvenoslavenskim, vrlo je važno bilo razmotriti političke okolnosti koje su pridonijele oblikovanju kulturnih krugova, oko kojih i do današnjih dana u filologiji ima prijepora kojim nacionalnim filologijama pripadaju. Trunte piše o prvim srpskim vladarima, o Duklji (posebice o njezinoj orijentaciji prema Rimu), o Humu (i njegovoj pripadnosti Miroslavu, bratu Stefana Nemanje), o odnosu s Bugarima itd. Svjesna kako isključivo vezivanje ovog prostora u tom smislu ne može funkcionirati, Trunte popisuje najstarije crkvenoslavenske tragove na »štokavskome prostoru«. Početke crkvenoslavenske tradicije kod Srba (u elementarnim granicama) vidi još u 9. st., za vrijeme pape Ivana VIII. koji je tražio od vladara Mutimira da se priključi obližnjoj Metodovoj biskupiji. Trunte se ovdje ne oslanja na novije evidencije glagoljskih natpisa s obližnjega Kosova (npr. kod Vučitrna). Nabrajaju se najstariji ćirilični spomenici (*Temnički natpis*, *Blagajska ploča*, *Pečat humskoga kneza Miroslava*). Dva su smjera odakle na prostor Raške u 12. st. pristiže pismenost: iz Bugarske i s juga (iz Huma, Duklje), da bi se rascvala u 13. i 14. st. O ranoj ukorijenjenosti glagoljice na jugu svjedoče dva epigrafa: *Konavoski* i *Župski glagoljski natpis*, oba zacijelo iz 11. st.

Jedna od najvećih vrlina ovog udžbenika, preglednost i iscrpnost navođenja karakterističnih jezičnih osobina (u tabličnom obliku), zasvjedočena je i ovdje, prilikom nabiranja osobina staroštokavskoga (u odnosu prema kajkavskome i čakavskom). Navodi se također *Prva stranica Kijeviskih listića*, za koju se i inače mislilo da je nastankom vezana uz štokavski jug, a sumnja da je i tu riječ o krivotvorini ipak je manja (zahvaljujući i prepoznavanju sličnosti nekih slova s *Dimitrijevim psaltinom*, kako je to istaknuo Heinz Miklas). Naglašava se da na početke glagoljske pismenosti upućuje i latinski prijevod *Ljetopisa Popa Dukljanina* čiji je izvornik zacijelo bio u 11. st., također pisan glagoljicom. Usporedo su također tablično popisane osobine humsko-zetske i raške redakcije. Impulsi crkvenoslavenske pismenosti, smatra Trunte, bili su pristizali na »gornjodalmatinsko priobalje« (dakle i u Hum, Duklju) iz Moravije preko hrvatskoga sjevera i kasnije možda iz Makedonije. Ne razmatra mogućnost ranog izravnijeg ucjepljenja ove tradicije iz smjera Carigrada. Na kraju lekcije donose se fotografije i ispisi reprezentativnih uzoraka, zajedno s uobičajenom analitičkom aparaturom: *Prvih stranica Kijeviskih listića*, ulomka iz *Miroslavljeva evanđelistara* te iz *Zlatne bule Stefana Prvovjenčanog*.

Treća velika cjelina knjige (*Staroslavensko nasljeđe u Hrvata*) započinje 13. lekcijom (str. 253–276) u kojoj se tumači kontinuirana dvojnost hrvatske kulture od samoga početka, te podjela sveslavenskog prostora u *Slavia latina* i *Slavia orthodoxa* (još od Riccarda Picchia), te se nabroja niz poteškoća s kojima se u tom pojednostavljenom pristupu suočavamo. Zanimljivi su i osvrti na kulturološke razlike između tih dvaju krugova, na stupanj razvijenosti gramatike, filozofije, crkvenog prava i ustroja, poučavanja. Nastavlja se tema središnjih hrvatskih predjela (»hrvatsko-bosansko-humskog prostora«) i definira se tamošnji politički status. Za razliku od novijih istraživanja, npr. Ćire Truhelke, Jaroslava Šidaka, Franje Šanjeka i znatnog broja suvremenih historiografa, Trunte je sklona tradicionalnom tumačenju bosanske crkvene posebnosti u srednjem vijeku kao »krivovjerja«, kao refleksa bogumilske hereze koja se ovamo prenijela iz Bugarske (kako je to činio i Rački). Slijedi poglavlje s prikazom najstarijih hrvatskih glagoljskih epigrafa iz 11. i 12. st.: *Plominskoga natpisa*, *Valunske ploče*, *Krčkoga natpisa*, *Grdoselskoga natpisa* te dva slavonska zapisa (za koje nije posve izvjesno da pripadaju tako ranim stoljećima). U posebnoj su tablici predočena slova *Bašćanske ploče*, tako da su prikazana između stupaca s idealnim oblicima oble i uglate glagoljice. Opisujući glavne procese koji su vodili prema oblikovanju tzv. uglate glagoljice u 13. st. Trunte se, slično Jagiću, oslanja na procjenu stupnja uglatosti slova. U tom procesu oblici bi se pojednostavljivali u svom nacrtu. Pogled isključivo u oblike slova, bez uviđanja zakona koordinacije slova na putu prema minuskulizaciji (a uglata glagoljica je dakle minuskulno pismo izvedeno iz starog majuskulnog tipa /oble/ glagoljice) ne može protumačiti motore razvoja ovog pisma, koji su počeli djelovati na zapadnim prostorima (očigledno još u *Kijevskim listićima* i *Praškim odlomcima*) kao rezultat kontakta s latiničkim pismom i uporabom koso zarezanog pera (što je praksa koja se širila sa zapada). Počecima razvoja tzv. zapadne ćirilice posvećeno je razmjerno malo prostora, iako je tematika vrlo složena (većim dijelom i nedovoljna u literaturi opisana). Vrlo je važno pitanje prvih dodira s ovim, drugim slavenskim pismom; čini se ipak da do toga nije došlo puno kasnije nego što je to bilo s glagoljicom (znamo li da je na *Bašćanskoj ploči* zabilježen niz ćiriličnih slova, kao i na *Supetarskom ulomku*, najzapadnijem ćiriličnom spomeniku s hrvatskih prostora). Trunte je, doduše, sklonija neka drugačija slova u tim epigrafima tumačiti kao latinička; zaboravlja se pritom da je međupisamsko posuđivanje, uopće gledano, daleko rjeđe išlo tim smjerom nego međusobnim posuđivanjem dvaju slavenskih pisama. Trunte spominje minuskulizaciju također kao generator razvijanja posebnosti ove inačice ćirilice, za razliku od konzervativizma u

istočnoj, srpskoj ćirilici. Na kraju lekcije potanje se predočavaju i analiziraju glagoljska *Bašćanska ploča*, te ćirilični *Stećak župana Grda*, *Humačka ploča*, *Povaljski prag Povelja Kulina bana*, *Natpis popa Tjehodraga* (svi iz 12. st.), te *Ploča Vignja Miloševića* (iz 15. st.).

Posljednjih pet lekcija posvećeno je hrvatskom glagoljaštvu u mnogim vidovima. O zlatnom razdoblju hrvatskoga glagoljaštva, onom 14. i 15. stoljeća, govori se u 14. lekciji (str. 277–311). Započinje definiranjem funkcije crkvenoslavenskoga jezika te nastojanjima njegova usavršavanja, što je princip koji djelovao u kulturnom krugu *Slavia latina* (nasuprot nastojanju da se održi konzervativno stanje u *Slavia orthodoxa*). Kao završnu granicu postojanja hrvatskoga crkvenoslavenskoga uzima, sukladno hrvatskoj paleoslaviističkoj tradiciji, *Brozićev brevijar* otisnut u Veneciji 1561. Levakovićevom tiskarskom projektu u 16. st. odriče se time posve izraz kontinuiteta (iako su prva izdanja tek neznatno »rusificirana«) odnosno pripisuje mu se radikalnan prekid s tradicijom. Pritom iz fokusa ispada činjenica da je i Kožičić joj 1530. i 1531. u svojim različitim izdanjima primjetno intervenirao u prirodan razvoj hrvatske redakcije, znatno je autorski obojivši, upravo (i) u smjeru arhaizacije, jačeg posezanja za starijim crkvenoslavenskim obrascima. Autorica je slijedila suvremene radove zagrebačkih paleoslavista koji su zahvaćali i u paleografske teme, osobito monografije (npr. *Akademijin brevijar* Marinke Šimić). Nudi se tako napokon i popis sačuvanih cjelovitih sačuvanih kodeksa (prema Šimić), što će zasigurno biti često citirani razmjeri (posebice s obzirom na različite kriterije brojenja u naslijeđenoj literaturi): 42 brevijara, 28 misala, 3 psaltira, 3 rituala, 2 fragmentarna rukopisa apostola, 2 fragmentarna rukopisa s legendama, uz niz fragmenata.

Od osobite važnosti je za nastavu svojevrsan pregled liturgijske knjiške terminologije. Na temelju postavki Thorvi Eckhardt tumači se bogat sastav ligatura u glagoljici toga razdoblja. Registrira se eliminacija nekih starijih slova (odnosno njihovih inačica), no ne dovodi se to u vezu s neuklapanjem u novi četvrolinijski ustroj. U okviru iste lekcije, vodeći se kronološkim načelom, oblikuje se i nesrazmjerno kratko poglavlje o zapadnoj ćirilici u Bosni, Humu i Dalmaciji; navode se *Hvalov zbornik* s početka 15. st. (koji je pisao Hval, »krstjanin« – kako se pripadnik Crkve bosanske ovdje prvi put naziva), te stotinjak godina mlađi *Dubrovački/Dominikanski lekcionar*. Slijedi zatim usredotočenje na vrlo važan »mit o Svetom Jeronimu« potaknut odlukama Četvrtoga lateranskoga koncila kojim se izražava, zapravo potiče tolerancija prema nelatinskim jezicima u liturgiji. I Trunte pritom ističe važan kontekst obraćanja Rima Crkvi bosanskoj i galičko-volinjskom knezu Danilu Romano-

viču, s namjerom da dovede do priključenja Rimu. Raspravlja i o svojevrsnoj podjeli štovanja Svete braće: Metod više u zapadnoj Crkvi, dok Ćiril više u istočnoj, pogotovo kod Bugara. Spominjanje Metodova iznalaska gotičkih slova kod Tome Arhidakona iz 13. st. vjerojatno je bila osnovica za uključene Svetog Jeronima u priču o nastanku glagoljice, poduprto poznavanjem Jeronimove biografije (od rođenja u Dalmaciji pa do njegove filološke obrazovanosti i djelatnosti). Prema radovima Julie Verkholantsev Trunte ističe u odnosu na tradiciju pomalo izokrenuto tumačenje: težište autorstva mita o Jeronimovu autorstvu (prvi put zasvjedočeno u znamenitu reskriptu pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu iz 1248.) postavlja se u kontekst latinskoga klera, a dodali bismo – moguće – i rimske politike (unatoč tomu što se takva interpretacija pripisuje papinu pismu senjskom biskupu i glagoljašima). Taj je mit bio neprijeoran do 18. st., a u laičkoj literaturi ima nešto pristaša sve do danas. Bio bi ga prenio car Karlo IV. u Prag iz Senja gdje je bio na proputovanju, što je mogao biti temelj za poziv hrvatskim glagoljašima s Pašmana (iz Senja?), da se priključe novoosnovanom samostanu Svetoga Jeronima 1348. godine. Trunte dovodi u vezu tamošnji glagoljaški krug i s reformatorom Janom Husom, a implicira i njihov svojevrsan utjecaj i na kasniju hrvatsku »protestantsku epizodu« u 16. st., no ne navodi točno u čemu ga prepoznaje. Slijede prijepisi, gdje i transliteracije odlomaka iz nekoliko kodeksa (ili njihovih fragmenata): *Trećega vrbničkoga brevijara* iz 15. st., *Splitskog fragmenta misala* (s poč. 13. st.), *Brevijara Vida Omišljanina* (1396.), *Akademijina brevijara* (kraj 14. st.); *Hrvojeva misala* (poč. 15. st.) te (zapadno)ćirilčnih *Hvalova zbornika* (1404.) i *Dubrovačkoga lektionara* (poč. 16. st.). *Splitski fragment* Trunte uvrštava u dio posvećen uglatoglagoljičnim tekstovima, što bi bilo u suprotnosti s činjenicom da on pripada istočnoj grani hrvatskoga glagoljaštva, odnosno da je vjerojatno nastao u Bosni: slovne forme su doduše donekle uglaste, no posve je izostala primjena slovne koordinacije odnosno četverolinijskog ustroja, što bi bila osnovna indikacija za pripadnost uglatoj glagoljici, koja se – uostalom – razvijala na hrvatskome zapadu. Primjereniji bi, mislimo, smještaj *Splitskoga fragmenta misala* bio među bosanske spomenike. O svakom se kodeksu donose osnovni podaci.

U 15. lekciji (str. 312–345) najviše se predočuju znanja o neliturgijskim hrvatskoglagojskim tekstovima čiji jezik, svojevrsan amalgam, odlikuje snažnije interferiranje narodnih idioma i crkvenoslavenskoga. Trunte tu bogatu tradiciju uspoređuje sa sličnom praksom u nekim drugim slavenskim kulturama. Značajna je razlika na koju se upućuje ona u udjelu crkvenoslavenskoga na *Bašćanskoj ploči* i u *Listini Kulina bana*, na tim dvama počet-

nim tekstovima različitih narječnih dijakronijskih vertikala. Dok tvrdnja da kod Hrvata crkvenoslavenski nije imao status *lingua sacra* traži možda još eksplikacije, vrlo važnim se pokazuje da se – za razliku od stanja u *Slavia orthodoxa* – crkvenoslavenski na našim prostorima (kao ni u ostalim zemljama *Slavia latina*) ne konzervira, da se ne ustručava miješati sa živim idiomima. Pojava beletrističkih tekstova na takvom hibridnom jeziku uspoređuje se sa stanjem u drugim slavenskim kulturama u kojima se rabio crkvenoslavenski jezik. Polazeći od brojnih radova Stjepana Damjanovića, pregledno se donose temeljne osobine takva hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, po gramatičkim razinama. U ovom poglavlju Trunte obrađuje i kurzivnu glagoljicu, koja je oblikovana u 14. st. nakon čega je obilno korištena (od 16. st. u rukopisanju isključivo). Razlikuje po funkciji uporabe kancelarijski kurziv od knjiškoga, no ne ističe njegovu minuskulizacijsku bit, niti izvodi slovne oblike s obzirom na taj proces punog afirmiranja četverolinijskoga pisma izvedenog oštrim perom gdje razlike u debljini prestaju biti funkcionalne. Morfološke promjene koje zahvaćaju slova u tom procesu svode se na nove proporcije osnovnog slovnog polja (polja za glavno tijelo idealnog slova, između glavnih linija retka) prema vanjskim slovima poljima, kao i bitno jednostavniju »arhitekturu« glavnog tijela slova. Trunte navodi novija rješenja koja se oblikuju u novim računalnim fontovima, no bez kritičkih osvrta. Neka, naime, rješenja koja se predlažu i afirmiraju ne odgovaraju funkcionalnom razvoju glagoljskoga pisma (npr. razlikovanje slova *đ* i *j*). Nejasan odnos prema latinici (provodi li se transliteracija ili transkripcija?) u tim suvremenim rješenjima dovodi do puno nedosljednosti. U ovom se poglavlju piše i o počecima bilježenja hrvatskih (čakavskih) tekstova latinicom, u 14. stoljeću, no bez osvrta na povremene tomu srodne starije primjere. Jasno se vidi kako raznolika grafematska rješenja ni izbliza ne pokazuju funkcionalnost kao što ga pokazuju glagoljski i ćirilski tekstovi. Donosi se pregled osnovnih književnih tekstova pisanih hrvatsko-crkvenoslavenskim amalgamom te onih u osnovi pisanih čakavštinom ili štokavštinom u 14. ili 15. st. (*Regule Svetog Benedikta*, ulomaka iz *Pariškog zbornika*, *Petrisova zbornika*, *Libra od mnozijek razloga*, *Lucidara*), s kratkim njihovim opisima.

Prijelomna zbivanja i za razvoj i uporabu hrvatskoga jezika, vezana za osmanska osvajanja, glavna su tema 16. lekcije (str. 346–382). Na početku stoji »ekskurs o nastanku Osmanskoga carstva«, vrlo važan i prilično detaljno donesen presjek osnovnih znanja o povijesti kulture s kojom su Hrvati, kao i ostale kulture južnoslavenskoga prostora (u različitim omjerima i značaju), dolazile intenzivno u kontakt. Razmjerno potanko je prikazano i osmansko ši-

renje jugoistočnom Europom, te varijeteti dodira s tamošnjim kršćanskim kulturama. Hrvatska je prikazana kao *antemurale christianitatis*, a predočeno je i naseljenje Vlaha, balkanskoga stanovništva, s kojima se širila (novo)štokavština daleko prema zapadu i potiskivala čakavsko i kajkavsko stanovništvo. Slijedeći osovinsku kronološku ideju, Trunte i na ovome mjestu piše o hrvatskoj ćirilici, ovaj put njezinoj kurzivnoj inačici. Nju ne promatra u razvojnom slijedu prema prethodnim minuskulnim fazama (koje se mogu pratiti barem od kraja 13. st.), iako su mnoge izrazite kurzivne osobine zapravo razvijene iz minuskule koja se koristila i na srpskome prostoru (u 14. st.), te srednjovjekovnome i ranonovjekovnome dubrovačkom i bosanskom, dijelu Dalmacije. Slova se u tablici oprimjeruju različitim fontovima, a i tekstni se primjeri tako ispisuju (načelno, problem je vezivati kurzivna slova uz fontove, jer svaki je kurzivom ispisan tekst aktualno realiziran, ovisan o tipu pera, rukopisu, međusobnom odnosu/koordinaciji slova i sl.). Razumijevajući međusobnu prepletenost tendencija na južnoslavenskom prostoru, Trunte uvrštava poglavlje o počecima knjigotiska na tom prostoru, pozivajući se na radove Anice Nazor, Marije Pantelić i dr. Da bi se razumjela važnost i posebnost okolnosti vezanih za najstariji hrvatski tisak, bilo je važno predočiti situaciju kod ostalih (južnih) Slavena. Veliko poglavlje posvećuje zatim posvećuje tipografiji zapadne ćirilice. Spominje sličnost s dubrovačkim molitvenicima tiskanima u Veneciji (1512., 1571.) s izdanjima Francyska Skaryne u Pragu 1517., no ne navodi u čemu se sastoji. Zacijelo to nisu slovni oblici, nego grafetička i ortografska organizacija tekstone (izostanak brojnih dijakritika, rastavljanje riječi, interpunkcijska rješenja posuđena iz latinice i sl.). Za razumijevanje općeciriličnoga konteksta ovih projekata od važnosti su i neki drugi primjeri tiskovina ćirilicnim skoropisom. Ključni obrat na hrvatskoj geolingvističkoj sceni dogodio se u »metanastatičko doba«, tj. u vrijeme slavenskih selidbi, kada je štokavština snažno potiskivala čakavštinu i kajkavštinu, te se razvila na osmanskome prostoru od kraja srednjega vijeka kao svojevrsna *lingua franca*. Od hrvatskih tekstova koji se referiraju na to razdoblje, odnosno na turski prodor i vladanje, Trunte izdvaja, ispisuje i analizira ulomke iz Zapisa popa Martinca (1495.), pismo Nikole Jurišića o napadu Turaka na Bihać (vjerojatno iz 1526.; uz fotografiju izvornika pridružen je i prijepis računalnom bosančicom), pismo Nikole Zrinskoga o ugrozi Ozlja od Turaka (1544.), ulomak iz *Knjižica od žitija rimskih arhierêov i cesarov* (1531.), ulomke iz oba izdanja *Ofičja Blažene Djeve Marije* (1512., 1571.).

U istu, 17. lekciju (str. 383–419) uvrštene su dvije naizgled suprotne, a u osnovi (po metodologiji promicanja pisane riječi) slične teme: reformatorska

i protureformatorska. Prije nego što donese pregled reformacijskih tiskovina Trunte donosi i prikaz još starijih, srednjovjekovnih (eventualnih) tragova dualizma, husitskih gibanja, te ponajviše reformatorskoga pokreta u 16. stoljeću. Protumačene su jezgrovito osnovne povijesne okolnosti koje su dovele do osnivanja tiskare u Urachu, no izostao je pregled tamošnjih iznimno brojnih glagoljičnih i ćiriličnih izdanja (iako im jezik ne predstavlja »staroslavensku riječ«, odražava kroz pisma i ortografiju crkvenoslavensku tradiciju), te elementarni opis jezika koji predstavlja prvi pokušaj »standardizacije« utemeljene na narodnom jeziku za hrvatske prostore i »Ilirik« općenito. Značenje toga projekta krije se ponajviše u činjenici da je upravo ondje, obama slavenskim pismima, otisnuta Biblija (Novi zavjet), te u visokom potencijalu čakavskoga književnog jezika kojim su prijevodi pisani, a koji već sredinom 16. stoljeća ima svoju afirmiranu tradiciju. Iako se protestantizam nije ucijepio u hrvatsku kulturu, oprez Rima bio je izrazit: uz mnoge druge odluke koje su donesene na Tridentском saboru pri *Congregatio de propaganda fide*, bila je i ona o dopuštenju tiskanja liturgijskih knjiga samo u Rimu. Trunte se poziva na Zvonka Pandžića, i na prethodnike mu, u tvrdnji kako je gramatika ilirskoga (štokavskoga) jezika Bartula Kašića iz 1604. godine u osnovi – misionarsko izdanje, namijenjeno i jačanju kršćanske (katoličke) vjere i kao zaštita od hereza (protestantizma, ali i »šizme«). Kašić, premda rođenjem čakavac, opredjeljuje se za štokavsko narječje (upravo zbog njegove proširenosti odnosno razumljivosti širom Balkana), i time zapravo »jednonarječni« koncept za koji su se još sredinom 16. st. bili opredijelili protestanti u Urachu, vodeći se orijentiranjem što boljeg razumijevanja štiva (pomlađeni štokavski od 15. stoljeća brzo se širio prema zapadu, a novoštokavske inovacije na sve strane), a što su onda isusovci nazvali svojevrsnim *lingua generalis*. Valja napomenuti da je nužno razlikovati pitanje jezične osnove i nadgradnje u književnom jeziku, pa i srednjovjekovlja; npr. osnovica hrvatskoga crkvenoslavenskoga (hrvatske redakcije) bila je crkvenoslavenska, a čakavske osobine dinamično naslojavanje. Imajući uzor u dubrovačkoj književnosti, i Kašić je najčešće pisao ijekavicom, ali i ikavicom – kad se računalo s uporabom teksta na sjeveru, do Istre. Dubrovnik je, dobro tvrdi Trunte, imao i svojevrsnu moć širenja utjecaja s obzirom na to da je bio kršćanska enklava unutar Osmanskoga Carstva (pa odatle i dobra polazna baza za tamošnja misionarenja), ujedno uživajući visok ugled sa svojim konzulima, među trgovačkim kolonijama itd. Vrlo je bitno, u osnovi polemički obilježeno, pozivanje na Pandžićeve opaske kako se pod Ilirikom nije mislilo na srpske prostore (kao ni na slovenske), misleći pritom na prostore srpske države, ne i na pravoslavno stanovništvo. Spominje

se i referentan zemljovid otisnut u Rimu, pa predložimo da ga se u sljedećem izdanju ovoga udžbenika i objavi. Trunte izvrsno prezentira grafijske promjene koje je Kašić morao provesti oslanjajući se na dotad favoriziranu ćirilicu zapadnoga (katoličkog) tipa, npr. u izdanjima Francyska Skaryne i hrvatskih protestanata u 16. st. U sinoptičkoj tablici donosi se pregled rješenja u izdanjima u izdanjima iz 17. stoljeća Bartola Kašića, Matije Divkovića, kajkavskoj literaturi i glagoljičnim Propagandinim izdanjima. Vrlo je bitno što Trunte napominje kako je i predložak znamenitog dubrovačkog rukopisnog štokavskog misala iz 16. stoljeća (sign. *Neofiti 55, Biblioteca Vaticana Apostolica*) vjerojatno bio pisan ćirilicom u 14. st, što opet upućuje na dublje razmatranje srednjovjekovne ćirilичne liturgije o kojoj postoje tek naznake. Drugi dio ove lekcije posvećen je opisu stanja u Rusiji, dinamičnog odnosa Moskve prema Carigradu i Rimu, te normiranju crkvenoslavenskoga u Poljskoj odnosno Litvi. Upućivanje u tamošnje okolnosti dobra je pretpostavka razmatranju projekta tiskanja hrvatskih ranonovovjekovnih istočnoslaveniziranih glagoljskih izdanja. Važno je što Trunte ovome daje razmjerno veliku pozornost; razumijevanjem konteksta i okolnosti koje su dovele do selidbe protestantske tiskare iz Uracha, preko Graca i Rijeke, do Rima, dobro se razumiju i startne pozicije franjevca Rafaela Levakovića, koji je u Rim otišao zapravo kao zamjena Franji Glaviniću, već afirmiranu glagoljašu. Propagandi nije odgovaralo što se Glavinić zauzimao za znatnije približavanje narodnome hrvatskom jeziku, dok se Levaković inzistirao na čuvanju »staroga jezika« (što je značilo i veću otvorenost drugim Slavenima koji su crkvenoslavenski već rabili u svojoj liturgiji). Presudnu ulogu u tom projektu odigrao je u Rimu Ivan Tomko Mrnavić, gorljiv zauzimatelj za Propagandin »slavenski projekt«, u koji je bilo uključeno i inzistiranje na slavenskom podrijetlu Svetoga Jeronima. Između prvoga izdanja Misala (1631.) i prvoga izdanja Brevijara (1648.) Levaković je putovao u misije na pravoslavni Istok, upoznao se i s knjigama istočnoga obreda, a u projekt pripreme daljnjeg Propagandinog glagoljskog tiska uključen je bio i Meletije Terlecki. Krenulo se bilo prema dopunjavanju slovnog inventara u Brevijaru kako bi odgovarao ćirilичnim izdanjima. Takav se odnos prema jeziku i dalje razvijao sljedećih stoljeća u Propagandinoj tiskari. Ruski crkvenoslavenski smatran je dakle najboljim čuvarom »staroga jezika«, no motiv za orijentacijom prema njemu bio je zasigurno motiviran razvijanjem politike prema Istoku. Trunte ovom projektu istočnoslavenizacije pristupa posve ravnopravno videći u njemu kontinuitet rimske politike; odustajanje od hrvatskoga crkvenoslavenskoga nije značilo posvemašnji otklon od glagoljske tradicije, kako često stoji u preglednoj literaturi (pa se *Brozićev brevijar*

iz 1561. navodi kao kraj prirodnoga razvoja hrvatskoga crkvenoslavenskoga). U praktičnom dijelu lekcije predviđena je jezična i pismovna analiza ulomaka iz uraških izdanja (*Očenaš* na sva tri pisma), Kašićevih *Pjesni duhovnih štokavskim i latinicom* iz 1617., kajkavskih *Kriposti Ferdinanda II* Jurja Ratkaja Velikotaborskoga iz 1640., te usporedi prikaz ulomka glagoljskog misala iz 1631. i izdanja koje je na vrhuncu istočnoslavizacije proveo Matej Karaman 1741., gdje se vidi znatno veći otklon od hrvatske prakse, a na kraju je pridružen i ulomak iz Brevijara iz 1648. g.

Devetnaestim stoljećem i u segmentima dvadesetim bavi se autor u posljednjoj, 18. lekciji (str. 420–455). Mijene na političkoj sceni Europe dovodile su i do drugačijeg odnosa prema tradiciji. Pored osnovnih znanja Trunte se osvrće na nedovoljno poznate »žunte«, koje je spominjao i Josip Tandarić, dakle crkvenoslavenske tekstove čakavskoga izraza, jezično vrlo neujednačene. Kako bi se omogućilo razumijevanje konteksta, Trunte ovdje navodi i presjek rječnika koji su se objavljivali kroz rani novi vijek, kako bi protumačio (ovaj put više stranom studentu nego domaćem kroatistu) kako su se stekle pretpostavke za oblikovanje standardnoga jezika, kada političke prilike to dopuste, odnosno kada se ustanovi cjelovit državni prostor. Slijedi povijesni pregled ključnih zbivanja vezanima za hrvatske prostore. Trunte opsežno tumači raznoliku uporabu termina »Iliri«, ulogu austrijske politike i Jerneja Kopitara, panslavizma (ruskog izvorišta), austroslavizma, na odabir odnosno standardizaciju hrvatskog jezika, uopće na odnose među kulturama na slavenskome jugu. Hrvatska ilirska orijentacija referirala se dakako i na mađarske unitarističke tendencije, pa se u tim okvirima tumači i djelovanje biskupa Josipa J. Strossmayera, koji se i sam zauzimao za povratak hrvatskoj tradiciji staroslavenske knjige. Trunte posebnu pozornost usmjeruje grafijskim razlikama u pisanju pojedinih glasova u različitim zdanjima pozne faze Propagandinog tiskarstva, pa kroz to i propituje odnose prema predlošcima i političko-kulturnim stremljenjima. Djelatnosti Dragutina Antuna Parčića Trunte je posvetila posebno potpoglavlje; projekt tiskanja misala ponovno na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku obilježio je kraj 19. stoljeća. Trunte problematizira mnoga njegova nedovoljno funkcionalna ortografska rješenja, spominje i drugo izdanje Misala iz 1903. te treće koje je objavio 1905. ispravljeno izdanje te latiničkom transkripcijom 1927. u redakciji Josipa Vajsa. Pri samom kraju predočava se stanje u 20. stoljeću, prilagodba Vajsova izdanja za Čehe (Tkadlčik) i Hrvate (Tandarić). Na samom kraju donose se, tematski doduše izdvojeni, ulomci s analizom iz latiničkoga i štokavskoga lekcionara Ivana Bandulavića iz 1613., ulomak iz *Nauka krstianskoga* Matije Divkovića iz 1640., ulomak iz

Parčićeva misala iz 1903., češkoga Tkadlčikova misala iz 1992., te na samom kraju iz novoprevedenoga *Vesperala* iz 1999. koji je sastavio Milan Miha-ljević. Za punu sliku zbivanja kroz 20. stoljeće bilo bi važno uvrstiti i prikaz osnivanja Staroslavenske akademije 1903. u Krku, odnosno kontinuiteta istra-živanja koje se provodilo u drugoj polovici 20. stoljeća u Staroslavenskom institutu, važnost uloge Svetozara Ritiga, Vjekoslava Štefanića i drugih.

Na samome kraju stoji vrlo dragocjeno kazalo osobnih imena, zemljopi-snih pojmova i rukopisa (str. 457–481) te abecedno organiziran *Popis riječi* gdje kao natuknica stoje staroslavenski oblici (tek s oznakom vrste riječi, od-nosno vrste ili razreda) sa značenjem u hrvatskom jeziku (str. 483–505).

Bogatstvo sadržaja posredovano postupnom metodom, s naglaskom na in-terdisciplinarnosti (od povijesti, kulturologije do jezikoslovlja i paleografije), uvijek popraćeno ulomcima iz odgovarajućih tekstova s preciznom analizom oblika i njihovih značenja, temeljna je odlika ovog udžbenika koji nadrašta svoju nastavnu funkciju i iskazuje se kao priručnik u kojemu se – unatoč op-sežnosti – nije teško snaći. Primjeri tekstova doneseni su u izvornom pismu, u desetak fontova. Trunte inzistira na interpretaciji i hrvatske ćirilice kao dijela kontinuirane staroslavenske pismenosti, a uvijek iskazuje i odnose glagoljice i ćirilice prema latiničkoj dionici. Opis staroslavenskih fenomena teče u kon-tinuitetu, pa tako u fokus zanimanja dolaze i (rano)novovjekovni glagoljski i ćirilski tekstovi. Uvijek se vodi računa da se raznolikost pismovne produkcije prikaže s obzirom na dinamične povijesne okolnosti. Iako je kroz cijelu knjigu zasvjedočena svijest o složenosti podjele crkvenoslavenske baštine po nacio-nalnim kategorijama, Trunte nastoji ovdje razdjelnicu provesti sukladno tradi-ciji hrvatske filologije (npr. u vezi s bosanskom i dukljansko-humskom pisme-nosti). Može se stoga reći kako je riječ o priručniku kojim se u slavističkim razmjerima afirmiraju kontinuirane postavke hrvatske filologije. Iako korište-nje ovim udžbenikom zahtijeva znatnu filološku spremnost, preporučujemo da se za drugo izdanje svi citati s izvornog jezika prevedu na hrvatski. Kon-cipiranje udžbenika u svakom je slučaju velik autorski posao; različiti autori, dakako, postavili bi različita težišta, pa stoga i nije plodno raspravljati čega u udžbeniku ima nedovoljno ili previše. I tumačenja su, kako smo napomenuli kroz prikaz, katkad također autorski obilježena, no uvijek s korektnim nagla-šavanjem posebnosti u odnosu na tradicionalnu filologiju. Nicolina Trunte je ugledna slavistica istraživačica i s punim utemeljenjem uvrštava svoja viđenja nekih pitanja (npr. u pogledu starosti *Kijevskih listića*, armenskoga supstrata glagoljice, lokacije Rastislavove Moravske, bitinijske govorne osnovice starocrkvenoslavenskoga). Osim toga, ova je knjiga i golema afirmacija hrvatske

staroslavistike kroz prethodna dva stoljeća, od Račkoga i Jagića pa do najmlađih istraživača. Na kraju knjige priključen je i CD kako bi se u nastavi omogućilo što jednostavnije baratanje primjerima i analizama. U vrijeme kada pozicioniranje hrvatske kulture u slavističkom univerzumu postaje sve manje važnim, kada su se izgubili ujedinjavajući ideologemi, a tumačenje prepušteno stvarnim razmjerima za kojima je interes višestruko upitan, ova – za neke »anakrona« knjiga – upravo dobiva novu misiju. Nastava povijesnih tema i na filološkim studijima nestaje, danas se želi svesti tek na osnovne informacije, pa se tako i ova knjiga prepoznaje kao svojevrsan labuđi pjev duge i iznimno bogate istraživačke i interpretacijske tradicije.

Na kraju treba istaknuti vrstan prijevod Zvonka Pandžića, za filološke naslove idealnoga prevoditelja – slavista (kroatista) i klasičnog filologa, s dubokim poznavanjem njemačkoga jezika na kojemu je izvornik napisan (prije svega slavističkog metajezika), kojemu nijedna od tema obrađenih u knjizi nije strana, a nekima je i sam pridonio istraživanjem. Kao već afirmiran njemački slavist, Zvonko Pandžić tekst je i redigirao, te napisao predgovor (str. XI–XXXI). Kako stoji u predgovoru, sam je i potaknuo Nicolinu Trunte da oblikuje ovaj udžbenik s naglaskom na hrvatskim temama. Prijevod je dakle posve razumljiv i prikladan, gdjekad arhaiziran (što je uglavnom u skladu s dimenzijama starih tema o kojima se piše), a terminologija je posve usklađena s uvriježenom praksom. Na samom kraju predgovora stoji i kratak osvrt na život i djelo Nicoline Trunte. Osim iznimnog poznavanja staroslavenske građe i njezine hrvatske dionice, njezin rad odlikuju i ugrađeni vrlo vrijedni rezultati istraživanja, a napose »strast i upornost«. Zahvalni smo, osobito predavači staroslavenskoga jezika, što je tu veliku energiju usmjerila prema našoj kulturi, i ovom knjigom. Korist njezina objavljivanja nadmašit će uloženi trud, koliko god on bio golem.

MATEO ŽAGAR

UZORNA OBJAVA POLJIČKIH ISPRAVA U SARAJEVU

Poljičke isprave I (iz zbirke Aleksandra Poljanića). Priredio, transkribirao i transliterirao Mehmed KARDAŠ. Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH (Editio Memoria Bosniaca), Sarajevo 2021., 283 str.

Ove je godine izišao prvi svezak poljičkih isprava iz zbirke čuvenoga kolekcionara Aleksandra Poljanića koja se čuva u Specijalnoj zbirci Nacionalne i